

प्रकरण सहावे निष्कर्ष व शिफारसी

६.१ प्रास्ताविक

६.२ निष्कर्ष

- ६.२ अ) संस्थेच्या शाखा व शाखाप्रमुखांविषयी निष्कर्ष
 ६.२ आ) शाखांमधील भौतिक सुविधांविषयी निष्कर्ष
 ६.२ इ) शाखांमधील शिक्षक / प्राध्यापकांविषयी निष्कर्ष
 ६.२ ई) शाखांतील अध्यापनाविषयी निष्कर्ष
 ६.२ उ) शाखांतील विद्यार्थ्यांविषयी निष्कर्ष
     १. विद्यार्थ्यांच्या आरोग्याविषयी निष्कर्ष
     २. विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाविषयी निष्कर्ष
 ६.२ ऊ) संस्थेच्या विकासाविषयी निष्कर्ष
 ६.२ ए) संस्थेच्या आर्थिक बाबींविषयी निष्कर्ष
 ६.२ ऐ) संस्थेच्या खास उपक्रमाविषयी निष्कर्ष
 ६.२ ओ) संस्थेच्या भावी विकासाच्या योजना

६.३ शिफारसी

- ६.३ अ) संस्थेच्या शाखा व शाखाप्रमुखांविषयी शिफारसी
 ६.३ आ) शाखांमधील भौतिक सुविधांविषयी शिफारसी
 ६.३ इ) शाखांतील शिक्षक / प्राध्यापकांविषयी शिफारसी
 ६.३ ई) शाखांतील अध्यापनाविषयी शिफारसी
 ६.३ उ) शाखांतील विद्यार्थ्यांविषयी शिफारसी
     १. विद्यार्थ्यांच्या आरोग्याविषयी शिफारसी
     २. विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाविषयी शिफारसी
 ६.३ ऊ) संस्थेच्या विकासाविषयी शिफारसी
 ६.३ ए) संस्थेच्या आर्थिक बाबींविषयी शिफारसी

६.४ पुढील संशोधनासाठी विषय

प्रकरण सहावे

निष्कर्ष व शिफारसी

६.१ प्रास्ताविक -

प्रकरण १ ते ३ मध्ये संबंधित संशोधनाचा अभ्यास, संशोधनाची कार्यपद्धती दिली आहे. प्रकरण ४ मध्ये " श्री शिवाजी शिक्षण प्रसारक मंडळ " या शैक्षणिक संस्थेचा, संस्थास्थापनेपासून आजपर्यंतच्या प्रगतीचा आढावा घेतला आहे. प्रकरण ५ मध्ये शाखाप्रमुख, शिक्षक / प्राध्यापक यांच्या प्रतिसादातून आणि शाखांना भेटी, पाहणी व निरीक्षण यातून मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन दिले आहे. या प्रकरणांच्या आधारे संशोधकाने प्रस्तुत प्रकरणात संशोधनाचे निष्कर्ष आणि शिफारसी दिल्या आहेत.

६.२ निष्कर्ष -

६.२ अ) संस्थेच्या शाखा व शाखाप्रमुखांविषयी निष्कर्ष -

१. प्रतिसादक २५ शाखाप्रमुखांपैकी सर्वच शाखाप्रमुख योग्य ती शैक्षणिक पात्रता धारण करणारे होते. जास्तीत जास्त शाखाप्रमुख (३२ टक्के) बी.ए.बी.एड्. होते. त्यामानाने बी.एस्सी.बी.एड्. कमी (१२ टक्के) होते. शास्त्र विषयातील पदवी धारण करणारे शाखाप्रमुख कमी होते. यावरून संस्थेने नियोजनपूर्वक चांगली शैक्षणिक पात्रता धारण करणारे शाखाप्रमुख नेमलेले होते. असे दिसून आले.

२. शिक्षक पदाचा अनुभव जास्त असणाऱ्या व मुख्याध्यापक / प्राचार्य पदाचा अनुभव कमी असणाऱ्या शाखाप्रमुखांची संख्या अधिक होती. ४८ टक्के शाखाप्रमुखांना शिक्षकपदाचा अनुभव २० वर्षांपेक्षा जास्त होता. ५२ टक्के शाखाप्रमुखाना, मुख्याध्यापक / प्राचार्य पदाचा अनुभव ५ वर्षांपेक्षा कमी होता म्हणजेच हे शाखाप्रमुख शिक्षक म्हणून जास्त अनुभवी होते पण शाखाप्रमुख म्हणून त्यांच्याजवळ अनुभव कमी होता. शिक्षकपदाचा दिर्घ अनुभव असणारे शाखाप्रमुख असल्यामुळे संस्थेचे नियोजन व प्रशासन चांगले होते असे दिसून आले.

३. संस्थेतील ८४ टक्के शाखा अनुदानित होत्या. विनाअनुदानित शाखामध्ये एक तंत्रनिकेतन, एक विधी महाविद्यालय व एक पूर्वप्राथमिक यांचा समावेश होता. एक प्राथमिक शाखा २५ टक्के अनुदानप्राप्त होती. म्हणजेच अनुदानित शाखांची संख्या अधिक होती व पूर्ण विना अनुदानित शाखांची संख्या फक्त ३ होती.

६.२ आ) शाखामधील भौतिक सुविधांविषयी निष्कर्ष -

१. संस्थेमधील बहुसंख्य (८४ टक्के) शाखांना स्वतःच्या मालकीच्या इमारती होत्या. १६ टक्के शाखांना स्वतःच्या मालकीच्या इमारती नव्हत्या.
२. ज्या चार शाखांना (१६ टक्के) स्वतःच्या मालकीच्या इमारती नव्हत्या त्यातील एका शाखेतील वर्ग भाड्याने घेतलेल्या इमारतीमध्ये तर तीन शाखामधील वर्ग इतर शाखांचे वर्ग नसतील त्यावेळी भरवले जात होते.
३. १२ टक्के शाखामधील वर्ग एकाच इमारतीमध्ये भरत होते व ८ टक्के शाखामधील वर्ग एकाच इमारतीमध्ये भरत नव्हते. एकाच इमारतीमध्ये संपूर्ण शाखा असण्याचे प्रमाण अधिक होते व एकाच इमारतीमध्ये सर्व वर्ग भरत नसल्याचे प्रमाण कमी होते.
४. पूर्णपणे स्लॅबचे छत असणाऱ्या ४० टक्के शाखा होत्या. पूर्णपणे पत्र्याचे छत असणाऱ्या २८ टक्के शाखा होत्या. इमारतीच्या छतावर कांही भागात पत्रे व कांही भागात स्लॅब असणाऱ्या २८ टक्के शाखा होत्या. छताचा कांही भाग धाब्याचा व कांही भाग पत्र्याचा असणाऱ्या ४ टक्के शाखा होत्या. यावरून जवळजवळ ५० टक्के इमारती स्लॅबच्या व ५० टक्के इमारती पत्र्याच्या छताच्या होत्या.
५. पत्र्याच्या छतामुळे उन्हाळ्यात उष्णतेचा व पावसाळ्यात पावसाच्या आवाजाचा त्रास होतो.
६. प्रत्येक वर्गासाठी स्वतंत्र खोली असणाऱ्या शाखांची संख्या अधिक (१२ टक्के) होती. स्वतंत्र खोली नसणाऱ्या शाखा अगदी थोड्या (८ टक्के) होत्या अशा शाळात एकाच खोलीत दोन वर्ग भरत असल्यामुळे एका वर्गाच्या अध्यापनाचा, दुसऱ्या वर्गाच्या अध्यापनाला त्रास होत होता.
७. बहुसंख्य शाखामध्ये (८४ टक्के) विद्यार्थ्यांना बसण्यासाठी पुरेसे बाक होते. थोड्या शाखामध्ये (१२ टक्के) विद्यार्थ्यांना बसण्यासाठी पुरेसे बाक नव्हते. या तीनही (१२ टक्के) शाखा प्राथमिक विभागाच्या होत्या. त्यामुळे तेथे विद्यार्थी खाली जमिनीवरच बसत होते. त्यांना बसण्यासाठी बाक नव्हते. ज्या शाखामध्ये विद्यार्थ्यांना बसण्यासाठी बाक होते तेथे ते पुरेशा प्रमाणात होते. म्हणजेच संस्थेच्या फक्त तीन प्राथमिक शाखाव्यतिरिक्त इतर सर्व शाखामध्ये विद्यार्थ्यांना बसण्यासाठी पुरेशा प्रमाणात बाक होते.
८. संस्थेच्या सर्व शाखांच्या इमारती, वर्गात भरपूर सूर्यप्रकाश येईल अशा तऱ्हेने बांधलेल्या होत्या.
९. कार्यालयासाठी व मुख्याध्यापक / प्राचार्यासाठी स्वतंत्र कक्ष असणाऱ्या १० शाखा (४० टक्के) होत्या व एकाच हॉलमध्ये कपाटांचे पार्टिशन टाकून कार्यालयासाठी एक विभाग व मुख्याध्यापक / प्राचार्यासाठी एक विभाग असे दोन विभाग असणाऱ्या १५ (६० टक्के) शाखा होत्या. यावरून निम्म्यापेक्षा कमी शाखामध्ये कार्यालयासाठी एक

व मुख्याध्यापकासाठी एक असे दोन वेगळे कक्ष होते. बहुसंख्य शाखांमध्ये हे दोन्ही कक्ष एकाच हॉलमध्ये होते.

१०. स्वतंत्र ग्रंथालय कक्ष असणाऱ्या १० शाखा (४० टक्के) होत्या व स्वतंत्र ग्रंथालय कक्ष नसणाऱ्या १४ शाखा (५६ टक्के) होत्या. महाविद्यालये, तंत्रनिकेतन, अध्यापक विद्यालय व उच्च माध्यमिक विभाग असणाऱ्या माध्यमिक विद्यालयांमध्ये स्वतंत्र ग्रंथालय कक्ष होते. यावरून स्वतंत्र ग्रंथालय कक्ष नसणाऱ्या शाखा अधिक होत्या.

११. ज्या शाखांमध्ये स्वतंत्र ग्रंथालय कक्ष नव्हते तेथे पुढील पर्यायी योजना करित असल्याचे आढळून आले.

१. विद्यार्थ्यांना पुस्तके घरी वाचावयास दिली जातात. (१६ टक्के)
२. कार्यालयांमध्येच ग्रंथालयाची व्यवस्था केली जाते. (१२ टक्के)
३. वर्गखोलीमध्ये कपाटात पुस्तके ठेवली जातात. (८ टक्के)
४. शालेय वेळेशिवाय ग्रंथालय देवघेव केली जाते. (४ टक्के)
५. एका हॉलमध्ये टेबल खुर्चा मांडून वाचन व्यवस्था केली जाते. (४ टक्के)

यावरून पुस्तके घरी वाचावयास देणाऱ्या शाखांचे प्रमाण अधिक होते. म्हणजेच माध्यमिक शाळांमध्ये ग्रंथालयाची चांगली व्यवस्था नव्हती. मात्र ज्या शाखांमध्ये स्वतंत्र ग्रंथालय कक्ष होते त्या शाखांमध्ये ग्रंथालयाची सोय उत्तम होती.

१२. स्वतंत्र प्रयोगशाळा असणाऱ्या ६५.२ टक्के शाखा होत्या व स्वतंत्र प्रयोगशाळा नसणाऱ्या ३४.८ टक्के शाखा होत्या. जेथे शास्त्र विभाग आहे तेथील प्रयोगशाळा सुसज्ज होत्या. यावरून संस्थेतील बहुतांशी शाखांमध्ये स्वतंत्र प्रयोगशाळा होत्या हे दिसून आले.

१३. ज्या शाखांमध्ये स्वतंत्र प्रयोगशाळा नव्हत्या तेथे प्रयोगासाठी पुढील योजना केल्या जात होत्या.

१. वर्गात प्रयोग करून दाखवले जातात. (३० टक्के)
२. रविवारी, सुट्टीच्या दिवशी प्रयोग केले जातात. (२० टक्के)
३. इतर शाखेतील प्रयोगशाळेचा उपयोग केला जातो. (१० टक्के)
४. प्रयोगाच्या तासाला वर्गाची अदलाबदल केली जाते. (१० टक्के)

यावरून वर्गात प्रयोग करून दाखविणाऱ्या शाखांची संख्या अधिक होती.

१४. शिक्षकांसाठी स्वतंत्र शिक्षकखोली १४ (५६ टक्के) शाखांमध्ये होती व स्वतंत्र शिक्षकखोली ११ (४४ टक्के) शाखांमध्ये नव्हती. यावरून शिक्षकांसाठी स्वतंत्र शिक्षकखोली असणाऱ्या शाखांचे प्रमाण, स्वतंत्र शिक्षकखोली नसणाऱ्या शाखांपेक्षा थोडे अधिक होते. ही स्थिती योग्य नाही.

१५. स्वतंत्र शिक्षकखोली नसणाऱ्या शाखांमध्ये शिक्षकांच्या बैठकीसाठी पुढील पर्यायी योजना केल्या जात होत्या.

१. कार्यालयाचा शिक्षकखोलीसाठी वापर केला जातो. (३० टक्के)
२. प्रयोगशाळेचा शिक्षकखोलीसाठी वापर केला जातो. (२० टक्के)
३. व्हरांड्यात सतरंजी टाकून तसेच पटांगणात खुर्च्या टाकून शिक्षकांची बसण्याची सोय केली जाते. (१० टक्के)
४. कोणतीही पर्यायी योजना केली जात नाही. (२० टक्के)
५. स्वतंत्र शिक्षकखोलीची नियमावलीत तरतुद नाही. (१० टक्के)

यावरून कार्यालयाचा शिक्षकखोलीसाठी वापर करणाऱ्या शाखांची संख्या अधिक होती. ही स्थिती निश्चितच समाधानकारक नाही.

१६. शाळेसाठी स्वतंत्र क्रीडांगण असणाऱ्या १९ (७६ टक्के) शाखा होत्या तर शाळेसाठी स्वतंत्र क्रीडांगण नसणाऱ्या ६ (२४ टक्के) शाखा होत्या. यावरून शाळेसाठी स्वतंत्र क्रीडांगण असणाऱ्या शाखांची संख्या अधिक होती. म्हणजेच बहुतांशी शाखांमध्ये स्वतंत्र क्रीडांगण होते.

१७. स्वतंत्र क्रीडांगण नसणाऱ्या कांही शाखांत खेळासाठी इतर शाखांच्या क्रीडांगणाचा वापर केला जात होता तर कांही शाखांमध्ये शाखेसमोरील आवारात खेळण्याची सोय केली जात होती. इतर शाखांच्या क्रीडांगणाचा वापर करणाऱ्या शाखांची संख्या अधिक होती.

१८. विद्यार्थ्यांच्या प्रमाणात पुरेशी क्रीडासाधने असणाऱ्या १९ (७६ टक्के) शाखा होत्या व विद्यार्थी संख्येच्या प्रमाणात पुरेशी क्रीडासाधने नसणाऱ्या ६ (२४ टक्के) शाखा होत्या. यावरून विद्यार्थी संख्येच्या प्रमाणात पुरेशी क्रीडासाधने असणाऱ्या शाखांची संख्या अधिक होती.

१९. क्रीडासाधने ठेवण्यासाठी १३ (५२ टक्के) शाखांमध्ये स्वतंत्र खोली होती व ११ (४४ टक्के) शाखांमध्ये स्वतंत्र खोली नव्हती. यावरून निम्म्या शाखांमध्येच क्रीडासाधने ठेवण्यासाठी स्वतंत्र खोली होती.

२०. क्रीडासाधने ठेवण्यासाठी स्वतंत्र खोली नसणाऱ्या शाखांमध्ये क्रीडासाधने ठेवण्यासाठी पुढील पर्यायी व्यवस्था केलेली होती.

१. क्रीडासाहित्य वर्गखोल्यातच कपाटात ठेवले जाते.
२. क्रीडासाहित्य कार्यालयामध्ये ठेवले जाते.
३. क्रीडासाहित्य प्रयोगशाळेत ठेवले जाते.
४. क्रीडासाहित्य शिक्षकखोलीमध्ये ठेवले जाते.
५. क्रीडासाहित्य ग्रंथालयात ठेवले जाते.
६. क्रीडासाहित्य इतर साहित्याच्या म्हणजे डेडस्टॉकच्या खोलीत ठेवले जाते.

यावरून ज्या शाखांमध्ये क्रीडासाहित्य ठेवण्यासाठी स्वतंत्र खोली नव्हती अशा शाखांपैकी अधिक शाखांमध्ये क्रीडासाहित्य वर्गखोल्यातच कपाटत ठेवलेले होते.

२१. दूरचित्रवाणीसंच असणाऱ्या शाखा १६ (६४ टक्के) होत्या व दूरचित्रवाणीसंच नसणाऱ्या शाखा ९ (३६ टक्के) होत्या. यावरून दूरचित्रवाणीसंच असणाऱ्या शाखांची संख्या अधिक होती.
२२. आकाशवाणीसंच असणाऱ्या शाखा १५ (६० टक्के) होत्या तर आकाशवाणीसंच नसणाऱ्या शाखा १० (४० टक्के) होत्या. यावरून आकाशवाणीसंच असणाऱ्या शाखांचे प्रमाण अधिक होते.
२३. आकाशवाणीसंच व दूरचित्रवाणीसंच दोन्हीही नसणाऱ्या शाखा ६ (२४ टक्के) होत्या.
२४. विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह नसणाऱ्या शाखा १९ (६८ टक्के) होत्या व वसतिगृह असणाऱ्या शाखा फक्त ८ (३२ टक्के) होत्या. यावरून वसतिगृह नसणाऱ्या शाखांची संख्या अधिक होती.

६.२ इ) शाखांमधील शिक्षक / प्राध्यापकांविषयी निष्कर्ष -

१. शिक्षक / प्राध्यापकांची संख्या ३५ पेक्षा अधिक असणाऱ्या मोठ्या शाखांची संख्या ४ (१६ टक्के) होती तर ही संख्या ५ पेक्षा कमी असणाऱ्या लहान शाखांची संख्या ५ (२० टक्के) होती. इतर १५ (६० टक्के) शाखांमध्ये शिक्षक / प्राध्यापकांची संख्या ६ ते २५ होती. यावरून अगदी लहान व अगदी मोठ्या शिक्षक संख्या असणाऱ्या शाखांची संख्या कमी होती व मध्यम स्वरूपाच्या शाखांची संख्या अधिक होती.
२. पूर्व प्राथमिक शाखांना आवश्यक तो पूर्वप्राथमिकचा कोर्स केलेले शिक्षक होते. प्राथमिक शाखांना एस्.एस्.सी.डी.एड्. शिक्षक होते. माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाखांना बी.ए.बी.एड्., बी.एस्सी.बी.एड्., एम्.ए.बी.एड्. पदवी प्राप्त केलेले शिक्षक होते. महाविद्यालयीन शाखांना पदव्युत्तर पदवी प्राप्त केलेले व कांही एम्.फिल., पीएच्.डी. ही पदवी प्राप्त केलेले प्राध्यापक होते. तांत्रिक विभागाला त्या त्या विषयातील आवश्यक ती पदवी किंवा पदविका प्राप्त केलेले शिक्षक होते. यावरून प्रत्येक विभागाला आवश्यक त्या शैक्षणिक पात्रतेचे शिक्षक / प्राध्यापक होते.

३. जवळजवळ सर्वच (९६ टक्के) शाखांमध्ये विद्यार्थी संख्येच्या प्रमाणात शिक्षक / प्राध्यापकांची संख्या होती व फक्त एका (४ टक्के) शाखेमध्ये विद्यार्थी संख्येच्या प्रमाणात शिक्षकांची संख्या नव्हती.
४. एका शाखेत शिक्षक संख्या अपुरी असल्यामुळे प्रत्येक शिक्षकास ४ तासिकांचा कार्यभार अधिक पडत होता.
५. शिक्षक संख्या अपुरी असल्यास त्याचा अध्यापनावर विपरित परिणाम होतो. शिक्षकांना जादा काम करावे लागते व या जादा कामामुळे निष्काळजीपणा वाढतो. तसेच त्या त्या विषयांचे तज्ञ शिक्षक नसल्यामुळे संबंधित विषयाचे सखोल ज्ञान ते शिक्षक विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवू शकत नाहीत व अध्यापन कार्य समाधानकारक होत नाही.
६. शिक्षकांच्या / प्राध्यापकांच्या नेमणूका करताना संस्था, शाखाप्रमुखांचा बहुतेक वेळा सल्ला घेत होती पण कांही वेळा कांही शाखाप्रमुखांचा सल्ला घेत नसल्याचे दिसून आले.
७. शिक्षकांच्या नेमणूका शाखाप्रमुखांच्या सल्ल्याशिवाय केल्यास त्या त्या विषयातील शैक्षणिक गुणवत्ता धारण करणारे शिक्षक उपलब्ध होत नव्हते. त्यामुळे पदवीला एक विषय व अध्यापनास दुसराच विषय दिला जात होता व अध्यापन परिणामकारक होत नव्हते.
८. शिक्षकांच्या / प्राध्यापकांच्या नेमणूका बहुतांशी (८४ टक्के) शैक्षणिक वर्षारंभीच केल्या जात होत्या. मात्र कांही वेळेस जाहिरात देणे, मुलाखती घेणे व राखीव जागेसाठी संबंधित शिक्षक मिळणे यामध्ये विलंब होत असल्याने अगदी वर्षारंभी शिक्षकांची / प्राध्यापकांची नेमणूक करणे कांही वेळेला शक्य होत नव्हते.
९. शिक्षकांच्या / प्राध्यापकांच्या नेमणूका वर्षाच्या मध्येच केल्या तर अभ्यासक्रम पूर्ण करता येणे शक्य नसते. त्यामुळे शिक्षक / प्राध्यापक घाईगडबडीने अभ्यासक्रम उरकतात. त्याचा विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेवर विपरित परिणाम होतो. परिणामी विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान होते व पालकांच्या तक्रारी येत रहातात.
१०. बहुसंख्य शाखांमध्ये (८७.५ टक्के) अभ्यासक्रम नियोजित वेळेत पूर्ण होत होता तर कांही शाखांमध्ये (१२.५ टक्के) अभ्यासक्रम नियोजित वेळेत पूर्ण होत नव्हता.
११. अभ्यासक्रम नियोजित वेळेत पूर्ण करण्यासाठी जादा तास, गृहपाठ , स्वाध्याय, अभ्यासिका, गटनायकाचे सहकार्य असे प्रयत्न केले जात होते.
१२. बहुतेक शाखांमध्ये शिक्षकांची / प्राध्यापकांची नेमणूक विषयानुसार केली जात होती.
१३. बहुसंख्य शाखांमधील (८८ टक्के) शिक्षक / प्राध्यापक प्रशिक्षित होते. ज्या शाखांमधील (१२ टक्के) शिक्षक / प्राध्यापक प्रशिक्षित नव्हते त्या महाविद्यालयीन शाखा होत्या. त्यामुळे तेथील वरिष्ठ विभागाचे प्राध्यापक प्रशिक्षित नव्हते मात्र त्यातील कांही प्राध्यापक एम्.फिल., पीएच्.डी. झालेले होते.

१४. बहुसंख्य शाखांमध्ये (१२ टक्के) शिक्षक / प्राध्यापकांना त्यांच्या पदवी /पदव्युत्तर पदवीस असणाराच विषय अध्यापनास दिला जात होता. अगदी कमी (४ टक्के) शाखांमध्ये शिक्षक / प्राध्यापकांना पदवी / पदव्युत्तर पदवीस असणाराच विषय अध्यापनास दिला जात नव्हता. पदवीला नसलेल्या विषयाचे अध्यापन करण्याचा प्रसंग फक्त माध्यमिक शाळेतच उद्भवतो कारण महाविद्यालयामध्ये ज्या विषयामध्ये पदव्युत्तर पदवी मिळवलेली आहे तोच विषय अध्यापनासाठी असतो व प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांना सर्वच विषयाचे अध्यापन करावे लागते.
१५. पदवीस असणारा विषय सोडून अन्य विषय अध्यापनास दिल्यास पुढील त्रुटी निर्माण होतात.
१. अध्यापन विषयाचे विषयज्ञान अपुरे असल्यास स्पष्टीकरणासाठी शिक्षक अपुरा पडतो.
  २. विषयातील मूळ संकल्पना अपूर्ण रहातात.
  ३. विद्यार्थ्यांना सखोल ज्ञान दिले जात नाही.
  ४. अचूक, योग्य व प्रभावी अध्यापन होत नाही.
- मात्र जर, शिक्षकाने विषयज्ञान जाणीवपूर्वक उत्तम ठेवण्याचा प्रयत्न केला तर विषयाची आवड निर्माण होते, मूळ संकल्पना विद्यार्थ्यांना स्पष्ट करून सांगता येतात.
१६. अध्यापन करत असलेल्या विषयांचे सेवांतर्गत प्रशिक्षण घेणाऱ्या शिक्षकांची संख्या अधिक (७५ टक्के) होती. सेवांतर्गत प्रशिक्षण न घेतलेल्या शिक्षकांमध्ये तंत्रनिकेतन, विधी महाविद्यालय, व्यवसाय अभ्यासक्रम व कनिष्ठ महाविद्यालयातील कांही शिक्षक यांचा समावेश होता.
१७. प्रशिक्षण घेतलेल्यांपैकी निम्म्या (५० टक्के) शिक्षकांच्या मते हे प्रशिक्षण पुरेसे होते, तर निम्म्या (५० टक्के) शिक्षकांच्या मते हे प्रशिक्षण पुरेसे नव्हते.
१८. सेवांतर्गत प्रशिक्षणाचा अध्यापनात पुढीलप्रमाणे उपयोग केला जात होता.
१. नवीन ज्ञान सोप्या भाषेत, नवीन पद्धतीने विद्यार्थ्यांना दिले जात होते.
  २. प्रशिक्षणात मिळालेल्या माहितीनुसार क्षेत्रभेट, सांघिक अध्यापन, गटकार्य हे प्रकल्प राबविले जात होते.
  ३. अध्यापनात चर्चा, प्रश्नोत्तरे, संवाद यांचा वापर वाढवला जात होता.
  ४. नवीन संदर्भ पुस्तकांची माहिती दिली जात होती.
१९. बहुतांशी शाखांमधील (१२ टक्के) शिक्षक अभ्यासक्रमाचे दैनंदिन नियोजन करत होते. लेखी स्वरूपाचे दैनंदिन नियोजन प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा व कनिष्ठ महाविद्यालय येथे केले जात होते. पूर्वप्राथमिक व वरिष्ठ महाविद्यालयांत दैनंदिन नियोजन केले जात नव्हते.

२०. बहुतांशी शाखांमध्ये (८० टक्के) दैनंदिन नियोजन अध्यापनापूर्वी शाखाप्रमुखांकडून तपासले जात होते. २ शाखांमध्ये (८ टक्के) हे दैनंदिन नियोजन दररोज तपासले जात नव्हते, आठवड्यातून कधी तरी पाहिले जात होते.
२१. दैनंदिन नियोजनासंबंधी ६५ टक्के शाखाप्रमुख शिक्षकांना सुधारणा सुचवित होते व ३५ टक्के शाखाप्रमुख दैनंदिन नियोजनासंबंधी शिक्षकांना सुधारणा सुचवित नव्हते.
२२. निम्न्या शाखांमधील म्हणजे १२ (४८ टक्के) शिक्षक परगावाहून जावून - येवून अध्यापनकार्य करीत नव्हते तर ११ (४४ टक्के) शाखांमधील सरासरी ६ शिक्षक परगावाहून जावून - येवून अध्यापनकार्य करीत होते. यावरून जवळजवळ निम्न्या शाखांमधील सरासरी ६ शिक्षक परगावाहून जावून - येवून अध्यापनकार्य करीत होते.
२३. शिक्षकांनी जावून - येवून अध्यापनकार्य केल्यामुळे त्यांच्या अध्यापनावर पुढील परिणाम होतो.
१. मानसिक / शारीरिक थकव्यामुळे अध्यापन परिणामकारक होत नव्हते.
  २. जादा तास ठेवता येत नव्हते.
  ३. नियोजनात अडथळ्या येत होता.
  ४. शाळेत येण्यास उशीर होत असल्याने तासिका वाया जात होत्या.
  ५. जाण्या - येण्याच्या विवंचनेमध्ये शिक्षकांचे शाळेच्या सुरुवातीला व शाळा सुटताना लक्ष विचलित होवू शकते. त्याचा विपरित परिणाम अध्यापनावर होत होता.
२४. शिक्षकांच्या बदल्या करताना संस्थेचे पदाधिकारी, शाखाप्रमुखांचा सल्ला घेत होते. तसेच बदली करताना शाखाप्रमुखांच्या उचित सूचनांचा विचार केला जात होता. त्याचप्रमाणे शिक्षकांच्या बदलीबाबतच्या विनंतीचा विचार हा, त्या शिक्षकाची आत्यंतिक गरज पाहून व संस्थेची प्रशासकीय गैरसोय होणार नसेल तर केला जात होता. अद्यापपर्यंत फक्त माध्यमिक शाखा व अध्यापक विद्यालयातील शिक्षकांच्या बदल्या झाल्या होत्या. पूर्वप्राथमिक, प्राथमिक व महाविद्यालयातील शिक्षकांच्या बदल्या क्वचितच झाल्या होत्या.
२५. शाखाप्रमुखांच्या विचाराने शिक्षकांच्या बदल्या जरी झाल्या नाहीत तरी फारशा अडचणी येत नव्हत्या व अडचणी आल्याच तर त्या अडचणींचा संस्थेकडून विचार होवून पुढील शैक्षणिक वर्षी ती अडचण सोडवली जात होती.
२६. शिक्षकांच्या बदल्या शैक्षणिक वर्षारंभी होतात असे मत देणाऱ्या शाखाप्रमुखांची संख्या १७ (६८ टक्के), शिक्षकांची संख्या २५ (६२.५ टक्के) व पदाधिकार्यांची संख्या ५ होती. यावरून शिक्षकांच्या बदल्या संस्था बहुतांशी शैक्षणिक वर्षारंभी करत होती. अगदी थोड्या शिक्षकांच्या (१७.५ टक्के) मते बदल्या वर्षारंभी होत नव्हत्या, तर अपवादात्मक परिस्थितीत वर्षाच्या मध्येही कांही बदल्या होत होत्या.

२७. जर शिक्षकांच्या बदल्या वर्षाच्या मध्येच केल्या तर अध्यापनात विस्कळीतपणा येतो आणि जर शिक्षकाला आपली बदली होणार हे माहित झाले तर तो व्यवस्थित अध्यापन करीत नाही व नवीन येणारा शिक्षकही गैरसोयीची बदली असेल तर कामात टाळाटाळ करतो सुरुवातीस मन लावून अध्यापन करत नाही. नवीन शिक्षकाचे शाळेत समायोजन होण्यास वेळ लागतो त्याचा अध्यापनावर परिणाम होतो.
२८. बहुतांशी शाखांमध्ये (८८ टक्के) शिक्षकेतर कर्मचारी पुरेसे होते.
२९. शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांची संख्या कमी असेल तर लहान शाखेमध्ये तडजोड केली जाते पण जर शाखा मोठी असेल, विद्यार्थी संख्या जास्त असेल तर शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांवर कामाचा जास्त ताण पडतो तसेच कर्मचारी कमी असल्यामुळे कामामध्ये अडचणी येतात. उपलब्ध कर्मचाऱ्यांना जादा काम पडते किंवा काम टाळण्याकडे त्यांची वृत्ती बनू शकते.
३०. शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांच्या नेमणूका १८ (७२ टक्के) शाखांमध्ये शाखाप्रमुखांच्या सल्ल्याने होत होत्या. बदल्या १६ (६४ टक्के) शाखांमध्ये शाखाप्रमुखांच्या सल्ल्याने होत होत्या. यावरून बहुतांशी शाखांमध्ये शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांच्या नेमणूका व बदल्या करताना शाखाप्रमुखांचा सल्ला घेतला जात होता.
३१. शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांच्या नेमणूका, बदल्या शाखाप्रमुखांच्या सल्ल्याने केल्या नाहीत तरी कोणतीही समस्या निर्माण होत नव्हती असे कांही प्रतिसादकांचे उत्तर इतके संयुक्तिक वाटत नव्हते. कांही शाखाप्रमुख सत्य सांगावयास कचरत असावेत.
३२. बहुतांशी सर्व शिक्षक (९७.५ टक्के) सहशालेय उपक्रमात स्वयंस्फूर्तीने सहभागी होत होते.
३३. शाखेमधील एखादा उपक्रम पूर्ण करण्यासाठी त्या त्या शाखेतील सर्व शिक्षक एकमेकांना सहकार्य देत होते. मात्र कांही शिक्षकांवर शाखाप्रमुखांना दबाव आणून सहकार्य मिळवावे लागत होते. विभाग सहाय्यक शिक्षकांचे मात्र परिपूर्ण सहकार्य मिळत होते.
३४. वैयक्तिक लेखन न करणाऱ्या शिक्षकांची संख्या अधिक (७० टक्के) होती व वैयक्तिक लेखन करणाऱ्या शिक्षकांची संख्या फार कमी (३० टक्के) होती. वैयक्तिक लेखन करणाऱ्या शिक्षकानी पुढील प्रकारे वैयक्तिक लेखन केलेले होते.
१. शैक्षणिक पुस्तके.
  २. शैक्षणिक लेख.
  ३. वर्तमानपत्रातून लेख.
  ४. मराठी कथासंग्रह.
  ५. संशोधनावरील लेख.

३५. संशोधनाचे कार्य करणाऱ्या शिक्षकांची संख्या महाविद्यालयामध्ये अधिक होती. प्राथमिक व माध्यमिक शाखामध्ये संशोधनाचे कार्य करणाऱ्या शिक्षकांची संख्या अत्यल्प होती.
३६. स्वतःची शैक्षणिक अर्हता वाढविण्याचा प्रयत्न करणारे बरेच (४७.५ टक्के) शिक्षक होते.
३७. विशेष पुरस्कार मिळविलेल्या शिक्षकांची संख्या जरी कमी (२५ टक्के) होती तरी प्रतिसादकांच्यापैकी ती संख्या होती. त्यामुळे तिचे प्रमाण चांगले होते. " आदर्श शिक्षक " हा पुरस्कार विशेष उल्लेखनीय कार्य करणाऱ्या शिक्षकांना १९९० सालापासून दिला जात होता. हा उपक्रम स्तुत्य होता.
३८. संस्थेतील शिक्षकांचे शैक्षणिक व सामाजिक क्षेत्रात विशेष उल्लेखनीय बाबींचे प्रमाण अधिक होते. त्या विशेष उल्लेखनीय बाबी पुढील होत्या.
१. संस्थेच्या सर्व कार्यात सक्रिय सहभाग.
  २. विद्यार्थी बोर्डाच्या गुणवत्ता यादीत आणण्याचा प्रयत्न.
  ३. शिक्षक मार्गदर्शक Resource Person म्हणून कार्य.
  ४. भूकंपग्रस्तांना मदत.
  ५. वारकरी मंडळीसाठी चहाची सोय.
  ६. होतकरू, गरीब विद्यार्थ्यांना कपडे व पुस्तकांची मदत.
  ७. रोपवाटिका तयार करून, वनसंवर्धन कार्य.

६.२ ई) शाखांतील अध्यापनाविषयी निष्कर्ष -

१. सर्वच शाखाप्रमुख अध्यापनाचे कार्य करीत होते.
२. मराठी विषय शिकवणाऱ्या शाखाप्रमुखांची संख्या इतर विषय शिकविणाऱ्या शाखाप्रमुखांच्या संख्येपेक्षा अधिक होती.
३. माध्यमिक शाळेमध्ये इयत्ता दहावीला अध्यापनकार्य करणाऱ्या शाखाप्रमुखांची संख्या अधिक (४८ टक्के) होती. उच्च माध्यमिकच्या वर्गाचे अध्यापनकार्य करणारे एकही शाखाप्रमुख नव्हते. वरिष्ठ विभागामध्ये प्रथम वर्षाचे अध्यापनकार्य करणाऱ्या शाखाप्रमुखांची संख्या अधिक होती.
४. शिक्षकांचे अध्यापनकार्य वर्षातून दोन ते दहा पेक्षा जास्त वेळेस तपासले जाते असे सांगणाऱ्या शाखाप्रमुखांची संख्या २३ (९२ टक्के) होती व शाखाप्रमुख अध्यापनकार्य तपासतात असे सांगणाऱ्या शिक्षकांची संख्या २८ (७० टक्के) होती. प्राथमिक, माध्यमिक व कनिष्ठ महाविद्यालयातील शिक्षकांचे अध्यापन कार्य त्या त्या शाखाप्रमुखांकडून तपासले जात होते, मात्र वरिष्ठ महाविद्यालयातील शिक्षकांचे अध्यापनकार्य शाखाप्रमुखांकडून तपासले जात नव्हते.

५. शिक्षकांच्या अध्यापनात सर्वसामान्यपणे दिसून येणाऱ्या त्रुटी पुढीलप्रमाणे होत्या.

१. शैक्षणिक साधनांचा वापर कमी होता तसेच शास्त्रामध्ये प्रायोगिक साहित्याचा वापर कमी केला जात होता.
२. तळमळीने अध्यापन करण्याचा अभाव होता.
३. अध्यापनपूर्व तयारी करण्याचा अभाव होता.
४. विद्यार्थ्यांना वैयक्तिक मार्गदर्शन करण्याचा अभाव होता.
५. अनियमित व असमाधानकारक दैनिक टाचण होते.
६. संदर्भ पुस्तके वाचनाचा अभाव होता.
७. फलकलेखनाचे प्रमाण कमी होते.
८. उजळणीचा, आवृत्तीचा अभाव होता.
९. स्पष्टीकरणाचा अभाव होता.

६. बहुतांशी शाखाप्रमुख शिक्षकांना त्यांच्या अध्यापनातील त्रुटीसंबंधी सूचना देत होते त्या सूचना खालील प्रमाणे होत्या.

१. विद्यार्थ्यांना वेळोवेळी प्रश्न विचारावेत.
२. व्याख्यानापेक्षा प्रात्यक्षिकावर भर द्यावा.
३. विद्यार्थ्यांच्या वाचनाकडे, शुद्धलेखनाकडे लक्ष द्यावे.
४. विद्यार्थ्यांना पूर्ण वाक्यात उत्तरे देण्यास शिकवावे.
५. हिंदी, इंग्रजीच्या तासाला त्या त्या भाषेतच बोलून अध्यापन करावे.
६. इतिहासाचे अध्यापन करताना पुस्तकाचा वापर करू नये.
७. फलकलेखन योग्य त्या वेळी, योग्य त्या मुद्यांचे केले जावे.
८. प्रश्नोत्तर पद्धतीने अध्यापन करावे.
९. शैक्षणिक साधनांचा जास्तीत जास्त वापर करावा.
१०. व्याकरणाची तयारी जास्त करावी.
११. कथन पद्धतीचा अवलंब कमी करावा.

यावरून जे शाखाप्रमुख अध्यापन तपासतात त्यातील बहुतांशी शाखाप्रमुख जागरूकतेने अध्यापन पाहणी करून त्यासंबंधी सूचना देत होते. या सूचना चांगल्या होत्या.

७. शाखाप्रमुखांच्या सूचनानुसार शिक्षक त्यांच्या अध्यापनात सुधारणा करत होते.

८. अध्यापन करण्यासाठी शिक्षक पुढील पद्धतींचा वापर करत होते.

१. कथन पद्धती	३२ टक्के
२. प्रयोग पद्धती	३२ टक्के
३. प्रश्नोत्तर व चर्चा पद्धती	२८ टक्के
४. व्याख्यान पद्धती	२४ टक्के
५. दृकश्राव्य साधनांचा वापर	२० टक्के
६. स्पष्टीकरण पद्धती	८ टक्के
७. मॉन्टेसरी पद्धती	४ टक्के

यावरून अध्यापनासाठी कथन पद्धती, प्रयोग पद्धती, प्रश्नोत्तर व चर्चा पद्धती या पद्धतींचा वापर प्रामुख्याने केला जात होता. मॉन्टेसरी पद्धती पूर्वप्राथमिक स्तरावर वापरली जात होती. माध्यमिक शाळेत कथन, प्रश्नोत्तर पद्धती, प्रयोग पद्धती तर महाविद्यालयात प्रयोग पद्धती, व्याख्यान पद्धती वापरली जात होती. म्हणजेच त्या त्या स्तरावर योग्य त्या अध्यापनपद्धतीचा वापर केला जात होता.

९. अध्यापन करताना शिक्षक विषयानुसार नकाशाचा वापर करतात असे २१ (८४ टक्के) शाखाप्रमुखांचे व २४ (६० टक्के) शिक्षकांचे मत होते. यावरून बहुसंख्य शिक्षक नकाशाचा वापर करत होते.

शिक्षक आलेख फलकाचा उपयोग करतात असे २१ (८४ टक्के) शाखाप्रमुखांचे व १७ (४२.५ टक्के) शिक्षकांचे मत होते. शिक्षकांच्या चर्चेतून आलेख फलकाचा वापर कमी प्रमाणात होत होता. यावरून आलेख फलक वापरण्याचे प्रमाण कमी होते.

शिक्षक प्रात्यक्षिक करून दाखवतात असे २३ (९२ टक्के) शाखाप्रमुखांचे व २८ (७० टक्के) शिक्षकांचे मत होते. यावरून बहुसंख्य शिक्षक प्रात्यक्षिक करून दाखवत होते. महाविद्यालयामध्ये शास्त्र विभागाचे शिक्षक जास्त प्रमाणात प्रयोगाचा वापर करत होते.

योग्य वेळी शिक्षक तक्त्याचा वापर करतात असे सांगणाऱ्या शाखाप्रमुखांची संख्या २० (८० टक्के) व शिक्षकांची संख्या २७ (६७.५ टक्के) होती. यावरून बहुसंख्य शिक्षक योग्य वेळी तक्त्याचा वापर करत होते.

भौमितिक रचना करण्यासाठी कंपास पेटीतील साहित्याचा शिक्षक उपयोग करतात असे २१ (८४ टक्के) शाखाप्रमुखांचे व १८ (४५ टक्के) शिक्षकांचे मत होते. प्रत्यक्ष भेटीमध्येही बहुतांशी शिक्षक कंपासपेटीतील साहित्याचा वापर करत होते. हे दिसून आले. यावरून गणित शिकवणारे सर्वच शिक्षक भौमितिक रचना करण्यासाठी कंपासपेटीतील साहित्याचा वापर करत होते.

१०. प्राथमिक व माध्यमिक शाळेतील कांही शिक्षक शैक्षणिक साधनांचा वापर करत होते तर कांही शिक्षक शैक्षणिक साधने वापरत नव्हते. शैक्षणिक साधनांचा वापर महाविद्यालयीन स्तरापेक्षा प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावर जास्त प्रमाणात केला जात होता.
११. अध्यापनात आकाशवाणीवरील कार्यक्रमाचा सहभाग फार कमी प्रमाणात केला जात होता.
१२. अध्यापनात दूरचित्रवाणीचा वापर कमी प्रमाणात केला जात होता व ज्या शाखांमध्ये अध्यापनात दूरचित्रवाणीचा उपयोग केला जात होता त्या शाखांमध्ये वर्षातून खूपच कमी वेळेस दूरचित्रवाणीचा उपयोग केला जात होता.

६.२ उ) शाखांतील विद्यार्थ्यांविषयी निष्कर्ष —

१. विद्यार्थ्यांच्या आरोग्याविषयी निष्कर्ष -

१. विद्यार्थ्यांसाठी स्वच्छतागृह नसणाऱ्या शाखांची संख्या अधिक (५६ टक्के) होती.
२. ज्या शाखांमध्ये स्वच्छतागृहे होती, त्यापैकी बहुसंख्य शाखांमध्ये विद्यार्थ्यांसंख्येच्या प्रमाणात स्वच्छतागृहांची संख्या होती.
३. आठवड्यातून एकदा स्वच्छतागृह स्वच्छ करणाऱ्या शाखांची संख्या अधिक होती पण स्वच्छतागृहे अस्वच्छ असण्याचे प्रमाण अधिक होते.
४. सर्वच शाखांमध्ये विद्यार्थ्यांसाठी पिण्याच्या पाण्याची सोय होती. कांही महाविद्यालयामध्ये विद्यार्थ्यांसाठी व विद्यार्थिनींसाठी स्वतंत्र पिण्याच्या पाण्याची सोय नव्हती.
५. पिण्याच्या पाण्याच्या हौदाची स्वच्छता आठवड्यातून एकदा करणाऱ्या शाखांची संख्या अधिक होती.
६. बहुसंख्य शाखांमध्ये (७६ टक्के) विद्यार्थ्यांची वैद्यकीय तपासणी वर्षातून एकदा केली जात होती. मात्र महाविद्यालयात वैद्यकीय तपासणी केली जात नव्हती.

२. विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाविषयी निष्कर्ष -

१. विद्यार्थ्यांनी शालेय वेळेव्यतिरिक्त जादा अभ्यास करावा यासाठी बहुसंख्य शाखांमध्ये (६० टक्के) रात्रीच्या अभ्यासिका होत्या. पूर्वप्राथमिक शाखा व प्राथमिक शाखा येथे अभ्यासिका नव्हत्या. कांही माध्यमिक शाखा व कांही महाविद्यालयातही अभ्यासिका नव्हत्या. ज्या शाखांमध्ये अभ्यासिका नव्हत्या तेथे गटवार पद्धतीने चर्चा, प्रश्नोत्तरे, जादा तास, पालक संपर्क असे प्रयत्न केले जात होते. माध्यमिक शाखांमध्ये विशेषतः दहावीच्या विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासावर जास्त लक्ष केंद्रीत करून त्यांच्या जादा अभ्यासाकडे लक्ष दिले जात होते.

२. गृहपाठ घेणारे बहुतेक सर्व शिक्षक गृहपाठ तपासत होते पण सर्वच शिक्षक त्या गृहपाठातील होणाऱ्या चूका विद्यार्थ्यांच्या निदर्शनास आणून देत नव्हते आणि विद्यार्थ्यांच्या चूका त्यांच्या निदर्शनास आणून देणारे सर्वच शिक्षक त्या चूकांची विद्यार्थ्यांकडून दुरुस्ती करून घेत नव्हते.
३. बहुसंख्य शाखांमध्ये (८८ टक्के) गृहपाठ शिक्षकांकडून तपासले जातात का हे शाखाप्रमुखांकडून पाहिले जात होते. विद्यार्थ्यांचे गृहपाठ, शिक्षक तपासतात की नाही हे शाखाप्रमुख स्वतः पहातात ही प्रशासनाच्या दृष्टीने अत्यंत चांगली बाब होती.
४. बहुसंख्य शाखाप्रमुख (७६ टक्के) हे विद्यार्थ्यांच्या गृहपाठातील चूकांच्या दुरुस्तीकडे शिक्षक लक्ष देतात की नाही हे पहात होते.
५. जवळजवळ निम्म्या शाखांमध्ये (४८ टक्के) विद्यार्थ्यांना अभ्यासासाठी स्वतंत्र अभ्यासिका होती. माध्यमिक शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांना अभ्यासासाठी रात्रीच्या पर्यवेक्षित अभ्यासिका होत्या व त्या अभ्यासिका महाविद्यालयासारख्या स्वतंत्र स्वरूपात नसून वर्गखोल्यांचाच अभ्यासिकेसाठी वापर केला जात होता.
६. विद्यार्थ्यांच्या कलागुणांना संधी मिळावी यासाठी, वक्तृत्व स्पर्धा आयोजित केल्या जातात असे २१ (८४ टक्के) शाखाप्रमुखांचे व ३६ (९० टक्के) शिक्षकांचे मत होते.
  - क्रीडा स्पर्धा आयोजित केल्या जातात असे २१ (८४ टक्के) शाखाप्रमुखांचे व ३१ (७७.५ टक्के) शिक्षकांचे मत होते.
  - निबंध स्पर्धा आयोजित केल्या जातात असे २१ (८४ टक्के) शाखाप्रमुखांचे व ३२ (८० टक्के) शिक्षकांचे मत होते.
  - रांगोळी स्पर्धा आयोजित केल्या जातात असे २१ (८४ टक्के) शाखाप्रमुखांचे व २७ (६७.५ टक्के) शिक्षकांचे मत होते.
  - यावरून वक्तृत्व स्पर्धा, क्रीडा स्पर्धा, निबंध स्पर्धा, रांगोळी स्पर्धा यांचे आयोजन जास्तीत जास्त प्रमाणात होत होते.
  - नृत्य स्पर्धांचे आयोजन फक्त कर्मवीर जयंती निमित्त होणाऱ्या स्पर्धांमध्ये केले जात होते. नाट्यीकरणाचे आयोजन केले जाते असे १५ (६० टक्के) शाखाप्रमुखांचे व ११ (२७.५ टक्के) शिक्षकांचे मत होते.
  - संगित स्पर्धांचे आयोजन केले जाते असे १३ (५२ टक्के) शाखाप्रमुखांचे व १५ (३७.५ टक्के) शिक्षकांचे मत होते.
  - हस्ताक्षर व पाठांतर स्पर्धांचे आयोजन केले जाते असे १ (४ टक्के) शाखाप्रमुखांचे व १५ (३७.५ टक्के) शिक्षकांचे मत होते.
  - चित्रकला स्पर्धा आयोजित केल्या जातात असे १ (४ टक्के) शाखाप्रमुखांचे व २५ (६२.५ टक्के) शिक्षकांचे मत होते.

यावरून नृत्य, नाट्यीकरण, संगित, हस्ताक्षर, पाठांतर, चित्रकला या स्पर्धांचे आयोजन कमी प्रमाणात केले जात होते. या सर्व स्पर्धा फक्त कर्मवीर जयंती निमित्त घेतल्या जात होत्या.

यावरून विद्यार्थ्यांच्या कलागुणांना संधी मिळावी यासाठी संस्थेमधील विविध शाखांमध्ये, विविध उपक्रम आयोजित केले जात होते. ही चांगली बाब होती.

७. विद्यार्थ्यांची उपस्थिती चांगली (शेकडा ६० पेक्षा जास्त) असणाऱ्या शाखांचे प्रमाण अधिक (९२.५ टक्के) होते व विद्यार्थ्यांची उपस्थिती कमी (शेकडा ६० पेक्षा कमी) असणाऱ्या शाखांचे प्रमाण अत्यल्प (७.५ टक्के) होते.

६.२ ऊ) संस्थेच्या विकासाविषयी निष्कर्ष -

१. संस्थेच्या तपासणी पथकाकडून विधी महाविद्यालय व वरिष्ठ महाविद्यालयांव्यतिरिक्त इतर सर्व शाखांची तपासणी केली जात होती.
२. संस्थेच्या तपासणी पथकाकडून प्राथमिक व माध्यमिक शाखांची वर्षातून दोन वेळेस व कनिष्ठ महाविद्यालयाची वर्षातून एक वेळेस तपासणी केली जात होती. जे कनिष्ठ विभाग माध्यमिक शाळांना जोडलेले होते, त्यांची पाहणी दोन वेळेस व जे कनिष्ठ विभाग महाविद्यालयांना जोडलेले होते त्यांची पाहणी वर्षातून एक वेळेसच होत होती. महाविद्यालयाच्या वरिष्ठ विभागाची व विधी महाविद्यालयाची पाहणी वर्षातून एकदाही होत नव्हती. किमान कौशल्य विभागापैकी जे विभाग माध्यमिक शाखांना जोडलेले होते, त्यांची पाहणी वर्षातून दोन वेळेस व जे विभाग महाविद्यालयाला जोडलेले होते, त्यांची पाहणी वर्षातून एक वेळेस केली जात होती. तसेच समस्याप्रधान शाखांना दोनपेक्षा अधिक वेळेस भेट दिली जात होती.
३. तपासणी पथकाकडून शिक्षकांचे अध्यापनकार्य, शालेय कागदपत्रे, विद्यार्थ्यांसाठी असलेल्या शालेय सुविधा, विद्यार्थ्यांच्या अडचणी या सर्व बाबी पाहिल्या जात होत्या. त्याचप्रमाणे शिक्षकांच्या अडचणी, दत्तक - पालक योजना, इतर शैक्षणिक उपक्रम, याशिवाय शाखेचा हिशेब, सांस्कृतिक कार्यक्रमाचे नियोजन, शेती असणाऱ्या शाखांमधील शेतीची प्रत्यक्ष पाहणी, तांत्रिक व किमान कौशल्य विभागाची पाहणी केली जात होती व हे कार्य स्तुत्य होते.
४. तपासणी पथकाकडून या सर्व बाबी पाहून पुढील सूचना केल्या जात होत्या. -
  १. जास्तीत जास्त शैक्षणिक साधनांचा अध्यापनात वापर करावा. विद्यार्थ्यांकडून शैक्षणिक साहित्य तयार करून घ्यावे.
  २. शालेय इमारत, परिसर, प्रयोगशाळा, कार्यशाळा व स्वच्छतागृहे स्वच्छ ठेवावी.
  ३. शालेय दफतरात रोजच्या रोज नोंद केली जावी.

४. अनुदान रकमेचा पूर्ण व योग्य वापर करावा, कृषी विभागाकडून अधिक उत्पन्नांची पिके घ्यावीत, अनावश्यक खर्चावर नियंत्रण करावे.
५. सर्वांगीण गुणवत्ता विकास होण्यासाठी विविध शैक्षणिक उपक्रम तयार करून ते राबवावेत. संस्थेने सुचविलेल्या शैक्षणिक उपक्रमात सर्व कर्मचाऱ्यांनी सहाय्य करावे.
६. शाखेचा १०० टक्के निकाल लावण्याचा प्रयत्न करावा.
५. तपासणी पथकाकडून दिल्या जाणाऱ्या सूचनांनुसार पुढीलप्रमाणे बदल दिसून येत होता.

१. कार्यालयातील दफ्तर व्यवस्थित ठेवले जात होते.
२. कच्च्या विद्यार्थ्यांना खास मार्गदर्शन केले जात होते.
३. शाखेचा निकाल वाढवण्याचा प्रयत्न केला जात होता.
४. आर्थिक बाबी पद्धतशीर ठेवल्या जात होत्या.

मात्र संस्थेच्या कांही शाखांमध्ये दिलेल्या सूचनांची पूर्णपणे अंमलबजावणी केली जात होती तर कांही शाखांमध्ये अल्पप्रमाणात अंमलबजावणी केली जात होती.

६. तपासणी पथकातील सदस्यांना शिक्षक पुढील बाबतीत समस्या सांगत होते.

१. स्वच्छतागृहांची गरज.
२. अपुरी इमारत, स्वतंत्र इमारतीची गरज.
३. वसतिगृहाचा अभाव.
४. विद्यार्थिनींसाठी पिण्याच्या पाण्याची स्वतंत्र सोय.
५. विद्यार्थी संख्या जास्त, त्यामुळे तुकडीची वाढ.
६. ग्रामीण भागातील विद्यार्थी परिस्थितीने गरीब असल्यामुळे प्रश्नपत्रिका संचाची कमतरता, शालेय साहित्याची कमतरता.

७. शिक्षकांनी सांगितलेल्या समस्यांवर तपासणी पथकाकडून पुढील प्रमाणे उपाययोजना केल्या जात होत्या.

१. शालेय साहित्य पुरवले जात होते.
२. स्वतंत्र इमारतीचे आश्वासन व त्यासाठी जागा खरेदी करून बांधकामाचे नियोजन केले गेले.
३. वसतिगृह सुरू करण्यास परवानगी दिली गेली.
४. स्वच्छतागृहांच्या बांधकामाची उपाययोजना केली गेली.

यावरून शिक्षकांच्या व शाखांच्या समस्या सोडवण्याचा तपासणी पथकातील सदस्यांकडून, पदाधिकाऱ्यांकडून जास्तीत जास्त प्रयत्न केला जात होता.

८. विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तावाढीसाठी शाखेने केलेले प्रयत्न पुढील प्रमाणे होते.
१. जादा तास घेतले जात होते.
  २. प्रश्नपत्रिका सोडवून घेतल्या जात होत्या.
  ३. अभ्यासात मागे राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी खास प्रयत्न केले जात होते.
  ४. हुषार विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत अधिक गुणवत्ता प्राप्त होण्यासाठी खास मार्गदर्शन केले जात होते.
  ५. दत्तक - पालक योजना राबविली जात होती.
९. दत्तक - पालक योजना फक्त माध्यमिक शाळेमध्ये दहावीच्या विद्यार्थ्यांसाठीच राबविली जात होती. जवळजवळ सर्वच माध्यमिक शाळांमध्ये ही योजना राबविली जात होती. फक्त दोन माध्यमिक शाळांमध्ये ही योजना राबविली जात नव्हती. मात्र या दोन शाळांमध्ये पूर्वी ही योजना राबविली जात होती.
१०. दत्तक - पालक योजना राबविताना शिक्षकांना पुढील अडचणी येत होत्या.
१. शिक्षक संख्या कमी असेल तर जास्त विद्यार्थ्यांचे पालक व्हावे लागत होते त्यामुळे प्रत्येक विद्यार्थ्यांकडे वैयक्तिक लक्ष देता येत नव्हते.
  २. विद्यार्थ्यांच्या आर्थिक अडचणी सोडवणे कठीण जात होते.
  ३. कांही विद्यार्थी, ज्या शिक्षकांकडे दत्तक दिलेले होते त्यांचे मार्गदर्शन नाकारत होते.
  ४. विषय शिक्षकांचा योग्य प्रकारे समावेश होत नव्हता, प्रतिसाद नव्हता.
  ५. योजना यशस्वी करण्यासाठी सर्वच शिक्षक झटत नव्हते, ठराविक शिक्षकच राबत होते.
- जरी ही योजना योग्य असली तरी ती योग्य प्रकारे राबविली जाणे आवश्यक होते. ही योजना राबविताना शिक्षकांना अनेक अडचणी येत होत्या.
११. दत्तक - पालक योजनेशिवाय गुणवत्तावाढीसाठी पुढील मार्ग सुचवले होते.
१. विद्यार्थिनींसाठी वसतिगृहाची सोय असावी.
  २. आदर्श निबंध स्पर्धा घ्याव्यात.
  ३. विद्यार्थ्यांमध्ये चर्चा, संवाद घडवून आणावा.
  ४. पाठ्यपुस्तक मंडळाच्या वतीने पुस्तकपेढी चालवावी.
  ५. विद्यार्थी - शिक्षक योजना राबवावी.
  ६. गट नायक - पालक योजना राबवावी.
  ७. " शिक्षक पाल्याच्या दारी " ही योजना राबवावी.
- यावरून विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता वाढावी यासाठी शिक्षक प्रयत्नशील होते. विद्यार्थ्यांमध्ये चर्चा घडवून आणल्यामुळे अध्ययनाचा भाग विद्यार्थ्यांच्या चांगला लक्षात

रहातो. चर्चेतून विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या चूका समजतात, न समजलेला भाग चर्चेद्वारे चांगला समजला जातो. यासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये चर्चा, संवाद घडवून आणणे हा मार्ग चांगला होता. विद्यार्थी - शिक्षक योजना, गटनायक - पालक योजना या योजनांमुळे कच्च्या विद्यार्थ्यांमध्ये सुधारणा होते व हुषार विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता वाढ होण्यास मदत होते. या विविध योजना कांही शाखांमधून राबवल्या जात होत्या. मात्र क्रमांक ४ ची सूचना अंमलात आणणे शक्य वाटत नव्हते.

१२. विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्ता वाढीसाठी संस्था पुढील प्रयत्न करित होती.

१. खास मार्गदर्शनाची सोय केली जात होती.
२. परगांवच्या शाखांमध्ये मार्गदर्शक पाठवले जात होते.
३. उद्बोधन वर्गाचे आयोजन केले जात होते.
४. प्रश्नपत्रिका संच तयार करून पाठवले जात होते.
५. दत्तक - पालक योजना राबविली जात होती.
६. रोख बक्षिसे दिली जात होती.
७. विविध स्पर्धा घेतल्या जात होत्या.
८. जास्तीत जास्त लेखन सराव करून घेतला जात होता.
९. चाचण्या घेतल्या जात होत्या.
१०. पालकांशी संपर्क साधला जात होता.

यावरून विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तावाढीसाठी संस्थासुद्धा प्रयत्नशील होती.

१३. अभ्यासात मागे राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी शाखाप्रमुख व शिक्षक पुढील खास प्रयत्न करत होते.

१. वैयक्तिक मार्गदर्शन केले जात होते.
२. गट पद्धतीने अभ्यास घेतला जात होता.
३. ठराविक अभ्यासक्रम घटवून घेतला जात होता.
४. वारंवार आवृत्ती केली जात होती.
५. कच्च्या विषयाचे मार्गदर्शन केले जात होते.
६. जादा लेखी काम दिले जात होते.

तसेच अभ्यासात मागे राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी संस्थेच्या पदाधिकार्यांकडून पुढील खास प्रयत्न केले जात होते.

१. शाखा दत्तक घेतली जात होती.
२. दत्तक - पालक योजना राबविली जात होती.
३. गुणवत्ता विकास प्रकल्प राबविला जात होता.
४. शिक्षकांना प्रोत्साहन दिले जात होते.

यावरून अभ्यासात मागे राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी व शाखेचा निकाल जास्तीत जास्त लागावा यासाठी शिक्षक, शाखाप्रमुख व संस्थेचे पदाधिकारी प्रयत्नशील होते.

व चांगले प्रयत्न करित होते.

१४. हुषार विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तावाढीसाठी विविध शाखांमधून पुढील प्रयत्न केले जात होते.

१. विषयवार तज्ञ शिक्षकांचे मार्गदर्शन केले जात होते.
२. मागील ५ वर्षांच्या सर्व विषयांच्या प्रश्नपत्रिका सोडवून घेवून त्या तपासून, त्यातील त्रुटी सांगितल्या जात होत्या.
३. प्रत्येक महिन्याला चाचणी परीक्षा घेतल्या जात होत्या.
४. वेळेत सर्व प्रश्नपत्रिका सोडवून घेण्याचा सराव करून घेतला जात होता.
५. पर्यवेक्षित अभ्यासिकेची सोय केली जात होती.
६. आवश्यक पुस्तकांचा पुरवठा केला जात होता, जास्तीत जास्त संदर्भ ग्रंथांची माहिती दिली जात होती.

तसेच हुषार, होतकरू व गरीब विद्यार्थ्यांना संस्थेकडून आर्थिक मदत दिली जात होती. प्रत्येक विषयासाठी खास मार्गदर्शन शिबिरे, उद्बोधन वर्गाचे आयोजन केले जात होते.

यावरून हुषार विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तावाढीसाठी विविध शाखांमधून व संस्थेद्वारे विविध प्रयत्न केले जात होते. प्राथमिक स्तरापासून ते महाविद्यालयीन स्तरापर्यंत अशा प्रकारचे प्रयत्न केले जात होते. फक्त पूर्वप्राथमिक स्तरावर विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तावाढीसाठी कोणतेही प्रयत्न केले जात नव्हते. माध्यमिक स्तरावर व उच्चमाध्यमिक स्तरावर हे प्रयत्न अधिक प्रमाणात केले जात होते. महाविद्यालयीन स्तरावर ते कमी प्रमाणात केले जात होते.

१५. संस्थेतील १४ शाखांचा १९९० साली सरासरी निकाल ४८.२२ टक्के होता, १९९१ साली सरासरी निकाल ६२.२५ टक्के होता, १९९२ साली सरासरी निकाल ५७.४२ टक्के होता, १९९३ साली सरासरी निकाल ६६.५४ टक्के होता तर १९९४ साली सरासरी निकाल ७०.६२ टक्के होता.

यावरून गुणवत्ता विकास प्रकल्पामुळे शाखांच्या निकालात वाढ झालेली दिसून येते. तसेच ज्या शाखांचे ९० साली निकाल १४.२८ टक्के व ११.५ टक्के होते, त्या शाखांचे ९४ साली निकाल अनुक्रमे ८४.८४ टक्के व ६८.१८ टक्के झाले होते. या दोन शाखा संस्थेने दत्तक घेतलेल्या शाखा होत्या. गुणवत्ता विकास प्रकल्पामुळे संस्थेची उत्तरोत्तर शैक्षणिक प्रगती झालेली व विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता वाढलेली दिसून येत होती.

१६. बोर्डाच्या / विद्यापीठाच्या गुणवत्ता यादीत विद्यार्थी येण्याचे प्रमाण अत्यल्प होते. फक्त ३ (१२ टक्के) शाखांमधील विद्यार्थी गुणवत्ता यादीत आले होते. यामध्ये दोन

माध्यमिक शाखा व एक महाविद्यालय यांचा समावेश होता. तसेच प्राथमिक शाखांमधील विद्यार्थी पूर्वमाध्यमिक शिष्यवृत्ती परीक्षा व माध्यमिक शिष्यवृत्ती परीक्षेच्या गुणवत्ता यादीत येत होते.

१७. दोन माध्यमिक शाखांमधील एकूण तीन विद्यार्थी गुणवत्ता यादीत आले होते. १३ साली १२.१४ टक्के गुण मिळवून अकराव्या क्रमांकाने पुणे बोर्डात व १२.५७ टक्के गुण मिळवून सतराव्या क्रमांकाने औरंगाबाद बोर्डात असे दोन विद्यार्थी गुणवत्ता यादीत आले होते. १४ साली १२.१४ टक्के गुण मिळवून सोळाव्या क्रमांकाने पुणे बोर्डात एक विद्यार्थी गुणवत्ता यादीत आला होता. तसेच एका महाविद्यालयातील विविध अभ्यासक्रमातील किमान पाच विद्यार्थी ७० टक्के पेक्षा अधिक गुण मिळवून विद्यापीठाच्या गुणवत्ता यादीत येत होते. विद्यार्थी बोर्डाच्या गुणवत्ता यादीत यावेत यासाठी माध्यमिक शाखांनी केलेले प्रयत्न कौतुकास्पद होते.
१८. गुणवत्ता विकास प्रकल्पासाठी शिक्षकांचा प्रतिसाद कमी प्रमाणात (५६ टक्के) मिळत होता.
१९. जे शिक्षक गुणवत्ता विकास प्रकल्पामध्ये सहकार्य करत नव्हते त्यांच्यासाठी कांही शाखाप्रमुख पुढील मार्ग अवलंबत होते.
१. शिक्षकांना विश्वासात घेवून सामाजिक बांधिलकीची जाणीव देवून गतिमान केले जात होते.
  २. तोंडी, लेखी सूचना दिल्या जात होत्या.
  ३. शिक्षकांवर सक्ती करून मार्गदर्शन करण्यास सांगितले जात होते. यावरून जे शिक्षक गुणवत्ता विकास प्रकल्पामध्ये सहकार्य करत नव्हते त्यांच्याबाबत कांही शाखाप्रमुख जागरूक होते तर कांही शाखाप्रमुख जागरूक नव्हते.
२०. विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तावाढीसाठी शिक्षक वेळोवेळी पालकांशी संपर्क साधत होते व पालकांचे सहकार्य मिळण्याचे प्रमाण अधिक (८४ टक्के) होते. मात्र कांही पालक वेळोवेळी शाळेत बोलावूनसुद्धा येत नव्हते.
२१. संस्थेच्या प्रशासनाबद्दलच्या शिक्षकांच्या अपेक्षा पुढीलप्रमाणे होत्या.

१.सूडबुद्धीने व चूकीच्या माहितीवर आधारून शिक्षकांची बदली होवू नये. शिक्षकांची बदली योग्य कारणासाठी, शिक्षकांच्या सोयीनुसार, सोयीच्या ठिकाणी व्हावी.

२. प्राध्यापकांची नेमणूक वेळेवर व्हावी व गुणवत्तेवर आधारीत असावी.

३. मार्गदर्शनासाठी येणारे तपासणी पथकातील शिक्षक तज्ञ असावेत, शालान्त परीक्षेचा अभ्यासक्रम माहित असणारे असावेत. त्यांची निवड गुणवत्ता किंवा सेवाजेष्ठता या निकषावर आधारीत असावी.
  ४. प्रशासन कार्यक्षम, शिस्तबद्ध, समस्या निराकरण करणारे आहे. हे प्रशासन असेच असावे व असेच चालवावे.
  ५. शालेय प्रशासन व संस्थेचे प्रशासन यात सुसंवाद असावा.
  ६. शिक्षकांच्या शालेय बाबीसंबंधीच्या मागण्या ताबडतोब मान्य कराव्यात.
  ७. संस्थेतील कर्मचाऱ्यांच्या निवासाची सोय असावी.
  ८. विद्यार्थिनींसाठी स्वतंत्र सुविधा असाव्यात.
  ९. महाविद्यालयाचे आवार कुंपणयुक्त असावे.
  १०. कोणत्याही कार्याची अंमलबजावणी काटेकोरपणे व्हावी.
  ११. व्यवसाय अभ्यासाकडे अधिक लक्ष द्यावे.
२२. सर्व शाखांमध्ये शिस्त रहावी, एकसूत्रता रहावी यासाठी पुढील योजना राबविल्या जात होत्या.
१. शालेय विकास पथक.
  २. शालेय समिती.
  ३. दर आठवड्याला शाखाप्रमुखांच्या बैठका.
२३. स्थानिक व्यवस्थापन समिती / शालेय समिती ही शासकीय नियमाप्रमाणे नेमली जात होती. यामध्ये सचिव या नात्याने शाखेचा शाखाप्रमुख काम पहातो. तसेच कार्यकारिणीच्या पदाधिकार्यांपैकी किंवा सदस्यांपैकी एक व्यक्ती, सभासदापैकी दोन व्यक्ती, सेवाजेष्ठतेनुसार एक शिक्षक प्रतिनिधी, एक शिक्षकेतर कर्मचारी प्रतिनिधी यांचा समावेश या समितीमध्ये असतो,
२४. स्थानिक व्यवस्थापन समिती / शालेय समितीचे पुढील उपयोग होते.
१. गावकऱ्यांचे संस्थेला सहकार्य मिळते.
  २. विकेंद्रीकरण तत्वानुसार प्रश्न सोडवले जावून शाखा - विकासाला मदत होते.
२५. संस्थेच्या विकासासाठी कर्मचाऱ्यांकडून पदाधिकार्यांच्या पुढील अपेक्षा होत्या.
१. कर्मचाऱ्यांनी वार्षिक पगाराच्या एक टक्का रक्कम कर्मवीर निधीला मदत करावी तसेच समाजाकडून संस्थेसाठी देणग्या गोळा कराव्यात.
  २. आपण या संस्थेचे घटक आहोत ही भावना बाळगून काम करावे.
  ३. शाखांचे निकाल चांगले लावावेत, त्यासाठी दत्त-पालक योजना राबवावी, जास्तीत जास्त प्रश्नपत्रिका सोडवून घ्याव्यात.
  ४. शिक्षकांनी स्वतःची गुणवत्ता वाढवावी.

२६. संस्थेचा सामाजिक विकासात सहभाग पुढील प्रमाणे होता.
१. रक्तदान शिबीरे, संस्थेचे हॉस्पिटल, औषधाचे दुकान चालविले जाते.
  २. रेशन दुकान, कापड दुकान, झुणका भाकर केंद्र ही केंद्रे चालविली जातात.
२७. नैतिक मूल्ये व परंपरा यांची जोपासना करण्यासाठी संस्थेद्वारे पुढील प्रयत्न केले जात होते.
१. थोर पुरुषांच्या जयंत्या, पुण्यतिथ्या साजऱ्या केल्या जात होत्या.
  २. संस्थेच्या बहुतांशी शाखांची नावे ही संतांची, थोर राष्ट्रीय स्त्री, पुरुषांची होती.
  ३. कर्मवीर जयंती निमित्त काढलेल्या जनजागृती फेरी मध्ये समाविष्ट असलेल्या चित्ररथावरील दृश्याद्वारे नैतिक मूल्ये व परंपरा जोपासली जात होती.
२८. शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांच्या कल्याणासाठी संस्था पुढील योजना राबवत होती:
१. कर्मवीर निधी.
  २. ग्राहक सोसायटी.
  ३. कर्मचाऱ्यांची सहकारी सेवा सोसायटी.
  ४. कर्मवीर डॉ. जगदाळे मामा हॉस्पिटल.
२९. गुणवान कर्मचाऱ्यांच्या गुणांची, कार्याची संस्थेद्वारे दखल घेतली जात होती. त्यांचा सत्कार केला जात होता व इतरांना त्याद्वारे प्रेरणा मिळत होती.
३०. शिक्षकांच्या गुणवत्ता विकासासाठी संस्थेच्या पुढील योजना राबविल्या जात होत्या.
१. इयत्ता ५ वी, ६वी चे इंग्रजी विषय शिकवणाऱ्या शिक्षकांसाठी शिबीर घेतले जाते.
  २. सेवांतर्गत प्रशिक्षण शिबीरांना शिक्षकांना पाठवले जाते.
  ३. विविध विषयावर लेखन स्पर्धा, बाहेरगावच्या तज्ञ शिक्षकांची विविध विषयावर व्याख्याने आयोजित केली जातात.
  ४. उच्च शिक्षणासाठी परदेशी जाण्यास आर्थिक मदत केली जाते.
- यावरून शिक्षकांच्या गुणवत्ता विकासासाठी संस्था प्रयत्नशील होती.
३१. संस्थेमार्फत खालील साहित्य प्रकाशित केले होते.
१. साप्ताहिक जीवन संग्राम.
  २. रौप्यमहोत्सवी प्रकाशन - सुवर्णकळस.
  ३. हिरक महोत्सवी अहवाल.
  ४. महाविद्यालयाची वार्षिके.
- यावरून संस्था साहित्य प्रकाशनाच्या बाबतही प्रयत्नशील होती.

३२. जनजागृतीसाठी, समाजप्रबोधनासाठी संस्थेमध्ये पुढील उपक्रम आयोजित केले जात होते.

१. प्रौढशिक्षण.
२. प्रभातफेरी.
३. व्याख्याने.
४. शिबीरे.
५. कृतीसत्रे, चर्चासत्रे.

यावरून जनजागृतीसाठी, समाजप्रबोधनासाठी संस्थेमध्ये विविध उपक्रम आयोजित केले जात होते.

६.२ ए) संस्थेच्या आर्थिक बाबींविषयी निष्कर्ष -

१. संस्थेच्या अनुदानित शाखांमध्ये नियमानुसार पगार दिला जात होता. विनाअनुदानित शाखांमध्ये नियमानुसार पगार दिला जात नव्हता मात्र नोकरीच्या आदेशाच्या अटीनुसार पगार दिला जात होता.
२. विनाअनुदानित शाखांमध्ये पगार, विद्यार्थ्यांच्या फी मधून दिला जात होता. म्हणजेच विनाअनुदानित शाखांमध्ये पगारासाठी विद्यार्थ्यांच्या फीवर अवलंबून रहावे लागत होते.
३. विनाअनुदानित शाखांमधील शिक्षकांना मिळणारा पगार अपुरा होता.
४. विनाअनुदानित शाखांमध्ये आर्थिक समस्या जाणवत होत्या. अधिक साहित्य खरेदी करता येत नव्हते, विद्यार्थ्यांना सुविधा उपलब्ध करून देता येत नव्हत्या.
५. संस्थांतर्गत सामुदायिक उपक्रमासाठी आर्थिक तरतूद, प्राथमिक व माध्यमिक शाखांमध्ये संस्था व शाखा दोन्ही मिळून करत होते. महाविद्यालयामध्ये अशा उपक्रमासाठी आर्थिक तरतूद महाविद्यालयाकडूनच केली जात होती. कर्मवीर मामांच्या जयंतीनिमित्त बाशींमध्ये होणाऱ्या सामुहिक कार्यक्रमात सहभागी होणाऱ्या सर्व शिक्षक, विद्यार्थी यांच्या निवासाचा, जेवणाचा व मिरवणुकीचा खर्च संस्था करते.
६. शाखेसाठी मिळणारे आर्थिक अनुदान खर्च करताना शाखांना स्वातंत्र्य दिले जात होते मात्र खर्च करण्यापूर्वी शालेय समितीची परवानगी घेणे आवश्यक होते.

६.२ ऐ) संस्थेच्या खास उपक्रमाविषयी निष्कर्ष -

संस्थेमध्ये पुढील खास उपक्रम राबविले जात होते.

१. विद्यार्थी गुणवत्ता विकास प्रकल्प.
  २. कर्मवीर जयंती निमित्त विविध स्पर्धा.
  ३. शिक्षणासाठी गरीब व हुषार विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक साहित्याची मदत.
  ४. इयत्ता दहावीला बोर्डाच्या गुणवत्ता यादीत येणाऱ्या विद्यार्थ्यांस दहा हजार रूपयाचे रोख बक्षिस व विद्यार्थिनीस अकरा हजार रूपयाचे रोख बक्षिस.
  ५. उच्च शिक्षणासाठी गरीब व हुषार विद्यार्थ्यांना आर्थिक मदत.
  ६. कर्मवीर निधीद्वारा गरीब व हुषार विद्यार्थ्यांना सहाय्य.
  ७. दत्तक पालक योजनेमार्फत विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन.
  ८. संस्थेमधील कर्मचाऱ्यांना अडचणीच्या काळात आर्थिक सहाय्य.
  ९. दत्तक शाखा घेवून तेथील निकाल सुधारण्याचा प्रयत्न.
- संस्थेचे हे खास उपक्रम स्तुत्य होते.

६.२ ओ) संस्थेच्या भावी विकासाच्या योजना -

संस्थेच्या भावी विकासाच्या पुढील योजना होत्या.

१. वैद्यकीय महाविद्यालय सुरू करणे.
२. महिलांसाठी महाविद्यालय सुरू करणे.
३. उच्च माध्यमिक विद्यालयांची संख्या ग्रामीण भागात वाढवणे.
४. शक्यतो सर्व माध्यमिक विद्यालयामध्ये व महाविद्यालयामध्ये वसतिगृहांची सोय करणे.
५. सर्व शाखांना पुरेशा, चांगल्या प्रतीच्या इमारती बांधणे.
६. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठी भव्य जिम्नॅशियम हॉल बांधणे.
७. माध्यमिक शाळेचे विद्यार्थी, महाविद्यालयाचे विद्यार्थी, शिक्षक, प्राध्यापक यांच्यासाठी एकाच इमारतीमध्ये विभिन्न कक्षांत सुसज्ज ग्रंथालयाची व्यवस्था करणे.
८. व्यवसाय शिक्षणावर भर देणे.

६.३ शिफारसी -

६.३ अ) संस्थेच्या शाखा व शाखाप्रमुखांविषयी शिफारसी -

१. शास्त्र विषयाला शाखेत महत्त्व देण्यासाठी शास्त्र विषयाचे शाखाप्रमुख पुरेसे नेमण्याचा प्रयत्न करावा.

६.३ आ) शाखांमधील भौतिक सुविधांविषयी शिफारसी -

१. ज्या शाखांना स्वतःच्या मालकीची इमारत नाही त्या शाखांना संस्थेने स्वतःच्या मालकीची इमारत बांधून द्यावी. सर्व वर्ग एकाच इमारतीमध्ये भरतील अशी पुरेशी इमारत बांधावी. इमारतीचे छत स्लॅबचे असावे. ~~संघ~~ ज्या शाखांच्या इमारतीवर पत्रे आहेत त्यांचेही छत स्लॅबचे असावे. इमारतीमध्ये प्रत्येक वर्गासाठी स्वतंत्र वर्गखोली असावी.
२. कार्यालयीन कामकाज सुरळीत चालण्यासाठी व मुख्याध्यापक / प्राचार्यांच्या कोणत्याही कामकाजात अडथळ येवू नये यासाठी कार्यालय व मुख्याध्यापक / प्राचार्य कक्ष वेगळे असावे.
३. ग्रंथालयासाठी स्वतंत्र कक्ष असावे व त्याप्रमाणे संस्थेच्या भावी विकासाच्या योजनांमध्ये सुसज्ज ग्रंथालयाचे नियोजन होते.
४. ज्या शाखांमध्ये स्वतंत्र प्रयोगशाळा नाहीत तेथे स्वतंत्र प्रयोगशाळा असावी.
५. ज्या शाखांमध्ये स्वतंत्र शिक्षकखोली नाही त्या शाखांमध्ये शिक्षकांसाठी स्वतंत्र शिक्षकखोली असावी.
६. सर्व शाखांना स्वतंत्र क्रीडांगण असणे आवश्यक आहे. ज्या शाखांना स्वतंत्र क्रीडांगण नाही त्यांच्यासाठी स्वतंत्र क्रीडांगणाची सोय संस्थेने करावी.
७. ज्या शाखांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या प्रमाणात पुरेशी क्रीडा साधने नव्हती तेथे ती वाढवावीत व ही क्रीडा साधने ठेवण्यासाठी स्वतंत्र खोली असावी.
८. ज्या शाखांना दूरचित्रवाणीसंच नाही, त्या शाखांना दूरचित्रवाणीसंच असावा. ज्या शाखांना आकाशवाणीसंच नाही, त्या शाखांना आकाशवाणीसंच असावा. ज्या शाखांना आकाशवाणीसंच व दूरचित्रवाणीसंच दोन्हीही नाहीत त्या शाखांमध्ये कमीत कमी आकाशवाणीसंच तरी असावा.
९. प्रत्येक शाखेला वसतिगृह असावे. विद्यार्थिनींसाठी स्वतंत्र वसतिगृह असावे.

६.३ इ) शाखांतील शिक्षक / प्राध्यापकांविषयी शिफारसी -

१. ज्या शाखेमध्ये विद्यार्थी संख्येच्या प्रमाणात शिक्षक संख्या नव्हती तेथे विद्यार्थी संख्येच्या प्रमाणात शिक्षक संख्या असावी.
२. संस्थेने शाखेतील विषयवार शिक्षकांची गरज पाहून शाखाप्रमुखांच्या सल्ल्याने पात्र शिक्षकांची नेमणूक करावी.
३. शिक्षक / प्राध्यापकांच्या नेमणूका वर्षारंभीच कराव्यात पण जरी नेमणूका वर्षाच्या मध्येच झाल्या तरी शिक्षकांनी / प्राध्यापकांनी अभ्यासक्रम घाईगडबडीने न संपवता जादा तास घेवून पूर्ण करावा. विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान होणार नाही व गुणवत्ता खालावणार नाही असे पाहावे.
४. ज्या माध्यमिक शाळेमध्ये पदवीला नसणारे विषय शिक्षकांना अध्यापनास दिले जात होते तेथे पदवीला असणारेच विषय शिक्षकांना अध्यापनास द्यावेत.
५. शिक्षकांनी दैनंदिन नियोजन करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे जो घटक शिकवायचा आहे त्याची मुद्देसूद, व्यवस्थितरित्या तयारी होते. म्हणून शिक्षकांनी दैनंदिन नियोजन करावे.
६. सर्व शिक्षक / प्राध्यापकांना पुरेसे सेवांतर्गत प्रशिक्षण मिळावे याची काळजी घ्यावी. शिक्षकांना मिळणारे प्रशिक्षण दर्जेदार असावे.
७. शाखाप्रमुखांनी शिक्षकांचे दैनंदिन नियोजन दररोज तपासावे व योग्य त्या सूचना द्याव्यात. त्यामुळे दररोज होणारा वर्गाचा अभ्यासक्रम शाखाप्रमुखांच्या लक्षात येतो व शिक्षक काळजीपूर्वक नियोजन करतात.
८. शिक्षकांनी शक्यतो नोकरीच्या गावी राहून अध्यापन करावे त्यामुळे विद्यार्थ्यांना पाहीजे त्यावेळेस शिक्षक उपलब्ध होऊ शकतात.
९. शिक्षकांची बदली करताना पदाधिकार्यांनी शाखाप्रमुखांचा विचार घेणे आवश्यक आहे. त्यामुळे त्या संबंधित शाखेमध्ये जो विषय शिकवण्यास शिक्षकांची संख्या कमी असेल किंवा एखादा विषय शिकवण्यास शिक्षकच नसेल तर त्या विषयाच्या शिक्षकाची तेथे बदली करणे पदाधिकार्यांना सुलभ जाते. तसेच शाळेतील वातावरण योग्य राहण्यासाठी शिक्षकांच्या बदल्या करताना शाखाप्रमुखांचा विचार अवश्य घ्यावा.

१०. शिक्षकांच्या बदल्या जर शैक्षणिक वर्षारंभी केल्या तर अध्यापनात विस्कळीतपणा येणार नाही. ज्या शाखांमध्ये शिक्षकांची बदली होणार आहे तेथे ते शिक्षक शैक्षणिक वर्षारंभीच बदलून गेल्यामुळे सुरुवातीपासून अध्यापनकार्य व्यवस्थितपणे पार पडेल. आपल्या जागी दुसरे शिक्षक येणार आहेत हे माहित झाल्यामुळे कांही शिक्षक आपली जबाबदारी टाळतात तसा प्रश्न शैक्षणिक वर्षारंभी बदली झाल्यास येणार नाही म्हणून बदल्या वर्षारंभीच कराव्यात, वर्षाच्या मध्येच करूनयेत.
११. ज्या शाखांमध्ये शिक्षकेतर कर्मचारी पुरेसे नाहीत तेथे कार्यालयीन कामकाज व्यवस्थितपणे चालण्यासाठी व शाखेतील इतर कामकाज व्यवस्थितपणे चालण्यासाठी शिक्षकेतर कर्मचारी पुरेसे असावेत.
१२. ज्या शाखांमध्ये शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांच्या नेमणूका व बदल्या करताना शाखाप्रमुखांचा सल्ला घेतला जात नव्हता तेथे शाखाप्रमुखांना समस्या निर्माण होवू नये यासाठी शाखाप्रमुखांचा सल्ला घेतला जावा.
१३. शिक्षकांनी स्वतःची शैक्षणिक अर्हता वाढविण्याचा प्रयत्न करावा. संस्थेमध्ये शिक्षणशास्त्र विषयातील एम्.फिल., पीएच्.डी, वी सोय आहे त्याचा बहुसंख्य शिक्षकांनी फायदा घ्यावा. शिक्षकांनी वैयक्तिक लेखन करून स्वतःची व त्याबरोबर समाजाची प्रगती घडवून आणावी.
१४. विशेष पुरस्कार मिळवण्यासाठी शिक्षकांनी सदैव प्रयत्नशील रहावे.
१५. शाखेतील एखादा उपक्रम पूर्ण करण्यासाठी सर्व शिक्षकांनी सहकार्याने कार्य करावे, तरच उपक्रमाचे चांगले यश मिळते.

६.३ ई) शाखांतील अध्यापनाविषयी शिफारसी -

१. माध्यमिक शाळेमध्ये शाखाप्रमुखांनी आठवी, नववीच्या वर्गाचे अध्यापनकार्य करावे, दहावीच्या वर्गाचे अध्यापनकार्य घेवू नये. कारण शाखाप्रमुखास प्रशासकीय कामकाज पहावे लागते व त्यामुळे दहावीच्या वर्गावरील त्यांचे तास वेळापत्रकानुसार कांही वेळेस होत नाहीत. परिणामी विद्यार्थ्यांचे नुकसान होते. म्हणून दहावीच्या वर्गाचे अध्यापनकार्य शाखाप्रमुखांनी घेऊ नये. मात्र जर दहावीचा वर्ग अध्यापनास घेतला तर त्या वर्गाचा स्वतःच्या विषयाचा अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याची संपूर्णतः जबाबदारी स्विकारावी.

२. शिक्षकांनी अध्यापनात जास्तीत जास्त शैक्षणिक साधनांचा वापर करावा, वारंवार प्रयोग करून दाखवावेत, योग्य त्यावेळी स्पष्टीकरण करावे, अध्यापनपूर्व तयारी करून टाचण काढावे, संदर्भ पुस्तके वाचावीत, विद्यार्थांकडे वैयक्तिक लक्ष द्यावे. त्यामुळे शाखेचा, विद्यार्थांचा गुणवत्ता विकास होण्यास मदत होईल. तसेच महाविद्यालयीन स्तरावर ज्या विषयामध्ये व ज्या घटकांमुळे शैक्षणिक साधने वापरणे आवश्यक असते त्या ठिकाणी ती वापरावीत. प्राथमिक व माध्यमिक शाखेत शैक्षणिक साधनांचा वापर सर्वच शिक्षकांनी करावा.
३. वरिष्ठ महाविद्यालयातील प्राध्यापकांचे अध्यापनकार्य त्या त्या शाखाप्रमुखांनी तपासावे.
४. शिक्षकांचे अध्यापनकार्य तपासून त्यातील त्रुटीसंबंधी सर्वच शाखाप्रमुखांनी शिक्षकांना सूचना कराव्यात.
५. आकाशवाणीवरील कार्यक्रमांचा अध्यापनात वापर केला जावा. आकाशवाणीवर ज्या इयत्तेचा, ज्या विषयाचा पाठ असेल त्यावेळी तो पाठ त्या इयत्तेमधील विद्यार्थ्यांना ऐकवला जावा.
६. अध्यापनात दूरचित्रवाणीचा उपयोग केला जावा.

६.३ उ) शाखांतील विद्यार्थ्यांविषयी शिफारसी -

१. विद्यार्थ्यांच्या आरोग्याविषयी शिफारसी -

१. विद्यार्थ्यांसाठी व विद्यार्थिनींसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृह असावे. तसेच ती स्वच्छतागृहे स्वच्छ असावीत. ती दररोज स्वच्छ केली जावीत.
२. स्वच्छतागृहांची संख्या विद्यार्थी संख्येच्या प्रमाणात असावी.
३. विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र व विद्यार्थिनींसाठी स्वतंत्र पिण्याच्या पाण्याची सोय असावी. विधी महाविद्यालय जरी सायंकाळचे व कमी वेळ असले तरी तेथेसुद्धा पाण्याची सोय असावी.
४. पिण्याच्या पाण्याच्या हौदाची स्वच्छता आठवड्यातून किमान दोन वेळेस केली जावी.
५. महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांचीसुद्धा वैद्यकीय तपासणी केली जावी.

२. विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाविषयी शिफारसी -

१. इयत्ता आठवीपासून विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासाकडे लक्ष द्यावे. विद्यार्थिनींसाठी प्रत्येक शाखेत अभ्यासिकेची सोय असावी.

२. शिक्षक गृहपाठ तपासतात का ? विद्यार्थ्यांच्या गृहपाठातील चूकांच्या दुरुस्तीकडे शिक्षक लक्ष देतात का ? हे सर्व शाखाप्रमुखांकडून पाहिले जावे.
३. विद्यार्थ्यांच्या कलागुणांना संधी मिळावी यासाठी शाखांमध्ये वेळोवेळी संगित स्पर्धा, नाट्यीकरण, नृत्य स्पर्धा, पाठांतर स्पर्धा, हस्ताक्षर स्पर्धा, चित्रकला स्पर्धा, भितीपत्रके तयार करणे अशा विविध उपक्रमांचे जास्तीत जास्त प्रमाणावर आयोजन केले जावे.
४. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना त्यांच्या गृहपाठातील चूका निदर्शनास आणून द्याव्यात व त्या चूकांची विद्यार्थ्यांकडून दुरुस्ती करून घ्यावी, तरच विद्यार्थ्यांमध्ये सुधारणा होणे शक्य आहे.
५. विद्यार्थ्यांच्या १०० टक्के उपस्थितीसाठी शाखाप्रमुखांनी जागरूक रहावे, प्रयत्न करावे.

६.३ ऊ) संस्थेच्या विकासाविषयी शिफारसी -

१. तंत्रनिकेतनची पाहणी करून त्यांची विद्यार्थी संख्या वाढण्यासाठी संस्थेने विविध योजना राबवाव्यात. विद्यार्थ्यांना तंत्रनिकेतनला प्रवेश घेण्यासाठी प्रवृत्त करावे. तसेच विधी महाविद्यालयाचा निकाल चांगला लागावा यासाठी विधी महाविद्यालयाला पदाधिकार्यांनी भेट द्यावी, वरिष्ठ महाविद्यालयांना भेट द्यावी, त्यांची पाहणी करावी. महाविद्यालयातील स्थानिक व्यवस्थापन समितीने तेथील कारभार कसा चालतो हे प्राध्यापक व इतर कर्मचार्यांशी चर्चा करून, प्रत्यक्ष पाहणी करून लक्षात घ्यावा. त्यामुळे शाखाप्रमुखांवर अंकुश राहिल.
२. संस्थेच्या तपासणी पथकाने शाखांना पूर्वसूचना न देता कांही अचानक भेटी द्याव्यात. त्यामुळे शाखेतील कामकाजाचे खरे स्वरूप कळून येईल. कांही मोठ्या शाखांची सखोल पाहणी करण्यासाठी एक दिवस पुरेसा पडत नाही, अशा शाखांना एकापेक्षा अधिक दिवस देऊन पाहणी करावी.
३. तपासणी पथकाकडून केल्या जाणाऱ्या सूचनांची सर्व शाखांमधून पूर्णपणे अंमलबजावणी व्हावी.
४. तपासणी पथकातील सदस्यांची निवड, त्यांच्या गुणावर किंवा त्यांच्या अनुभवाच्या जेष्ठतेवर व्हावी.

५. संस्थेच्या पदाधिकार्यांनी सर्व शिक्षकांच्या व सर्व शाखांच्या समस्यांकडे लक्ष द्यावे व त्या समस्या लवकरात लवकर निवारण करण्याचा जास्तीत जास्त प्रयत्न करावा.
६. दत्तक - पालक योजना सर्व शाखांमधून योग्य प्रकारे राबविली जावी. विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तावाढीसाठी चर्चा, संवाद, शिक्षक - पालक योजना, गटनायक - पालक योजना या योजना विविध शाखांमधून राबवाव्यात.
७. माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावर हुषार विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्ता वाढीसाठी ज्या प्रमाणे प्रयत्न केले जात होते तसेच प्रयत्न महाविद्यालयीन स्तरावर केले जावेत.
८. विद्यार्थी बोर्डाच्या गुणवत्ता यादीत येण्यासाठी शाखांनी जास्तीत जास्त खास प्रयत्न करावेत व ज्या माध्यमिक शाखांमधील विद्यार्थी बोर्डाच्या गुणवत्ता यादीत आले होते त्या शाखांचे इतर शाखांनी अनुकरण करावे.
९. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तावाढीसाठी शाखाप्रमुखांना संपूर्णपणे सहकार्य करावे.
१०. गुणवत्ता विकास प्रकल्पामध्ये सहकार्य करत नसलेल्या शिक्षकांच्या बाबतीत सर्वच शाखाप्रमुखांनी जागरूकता दाखवावी. त्यांना सूचना द्याव्यात व सहकार्य करण्यास सक्ती करावी.
११. जे पालक आपल्या पाल्याच्या बाबतीत शाळेत बोलावून सुद्धा येत नव्हते, उदासिन होते त्यांनी उदासिन न राहता शिक्षकांना पूर्णपणे सहकार्य करावे. विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत फक्त शिक्षकांनी जागरूक असून चालत नाही तर पालकांनी पण तेवढाच प्रतिसाद शिक्षकांना द्यावा.
१२. शिक्षकांनी व्यक्त केलेल्या, संस्थेच्या प्रशासनाबद्दलच्या अपेक्षा संस्थेने पूर्ण कराव्या.
१३. संस्थेच्या कार्यकारिणीमध्ये कर्मचारी वर्गाचा समावेश असावा.

६.३ ए) संस्थेच्या आर्थिक बाबींविषयी शिफारसी -

१. विनाअनुदान शाखांमध्येही शिक्षकांना नियमानुसार पगार देण्यात यावा. या शाखा अधिक कार्यक्षमतेने कशा चालतील ते पहावे.
२. कांही शाखांच्या इमारतीच्या उणीवा, त्या शाखांकडे जमा होणाऱ्या पैशातून त्या शाखा भरून काढणार असतील तर त्यांना संस्थेने लवकर परवानगी देऊन, ते कार्य त्या शाखेकडून विनाविलंब करून घ्यावे. कांही उपक्रमामध्ये विलंब होत असलेला दिसतो. तो होणार नाही याची संस्थेने काळजी घेतल्यास अनेक अपुरी कामे कांही काळातच पूर्ण होतील.

६.४ पुढील संशोधनासाठी विषय -

प्रस्तुत संशोधन करत असताना कांही संशोधन विषय संशोधकास सुचले ते खालील प्रमाणे आहेत.

१. या संशोधनातील संस्थेप्रमाणेच, इतर शैक्षणिक संस्थांच्या उदा - रयत शिक्षण संस्था, स्वामी विवेकानंद संस्था, यांच्या शैक्षणिक नियोजन व प्रशासनाचा चिकित्सक अभ्यास.
२. " श्री शिवाजी शिक्षण प्रसारक मंडळ " या संस्थेच्या शैक्षणिक कार्याशिवाय, इतर कार्याच्या व्यवस्थापनाचा चिकित्सक अभ्यास.
३. " श्री शिवाजी शिक्षण प्रसारक मंडळ " या संस्थेने शैक्षणिक उपक्रमातून केलेल्या संस्काराचा या संस्थेतील विद्यार्थ्यांच्या जीवनामध्ये झालेल्या उपयोगाचा शोध.